

TIASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 5, Sayı: 19, Aralık 2018, s. 472-517

Mehmet Emin GÜLER

Ankara Üniversitesinde Dinler Tarihi Alanında Doktora Öğrencisi,
eminguler00@hotmail.com.

ARKAİK İNSANIN RİTÜEL MERKEZİ: GÖBEKLİTEPE*

Özet

Bu makalenin konusu, Neolitik döneme ait ve Anadolu'da inşa edilen ilk tapınak olma özelliğine sahip olan Göbeklitepe'dir. Arkeologlara ve araştırmacılara göre bu megalitik yapı, insanlık tarihinin en eski tapınaklarından biridir. MÖ. 10.000 gibi uzun bir geçmişe sahip olan bu yapı, dönemin avcı toplayıcı toplulukların bir başyapıtıdır. Göbeklitepe, yerleşik hayattan ve tarımsal üretimden yoksun olan avcı-toplayıcı toplulukların dinsel inanışları hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır.

Bu tapınak, arkaik insanların dinden ve inançtan yoksun ilkel bir hayat sürmediklerini, aksine bir inanca sahip olduklarını, inançlarını yaşamak için tapınak inşa ettiklerini ve zengin dinî semboller kullandıklarını göstermektedir. Göbeklitepe, insanların yerleşik hayata geçip kendisi için konut yapmadan, hayvanları evcilleştirmeden ve tarımsal üretime başlamadan önce dinî ihtiyaçlarını karşılamak için tapınak yaptığının bir göstergesidir. Bu da dinin insanlık için ne kadar önemli ve öncelikli olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında Anadolu'nun bu ilk tapınağı, dinin doğuşuna ve kökenine ışık tutmaktadır.

Göbeklitepe hakkında birçok iddia öne sürülmüştür. Özellikle Aden bahçesi, gözlem evi, şamanların ritüel merkezi ve tapınak olduğu tezleri öne çıkmaktadır. Göbeklitepe'nin yapısal ve biçimsel özellikleri, onun her şeyden önce bir tapınak olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Göbeklitepe, Tapınak, Anadolu, Din.

* Bu makale "Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbeklitepe" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiş olup Asos 5. Uluslararası Din Bilimleri Sempozyumunda sunulmuş tebliğin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

ARCHAIC PEOPLE'S RITUAL CENTER: GÖBEKLİTEPE

Abstract

The subject of this article is the Göbeklitepe, which has the feature of being the first temple built in Anatolia and belonging to the Neolithic period. According to archaeologists and researchers, this megalithic structure is one of the oldest temples of human history. This structure which has a long history like 10,000 BC is a masterpiece of period's hunter gathering communities. Gobeklitepe provides us with crucial information about the religious beliefs of hunter-gatherers lacking urban life and agricultural production.

This temple shows us that archaic people did not lead a life away from religion and beliefs, instead it proved that they had beliefs and constructed temples to observe their beliefs and employed rich religious symbols. Gobeklitepe is a sign that people started to build a temple first to meet their religious needs, even before adapting a settled life, constructing houses, domesticating animals, and starting agricultural production. This also expresses that how religion important and preferred for humanity. Besides this, this first temple of Anatolia sheds light on the origins and birth of religion.

Many assertions about Göbeklitepe have been put forward. In particular, the theses of the Aden garden, the observatory, the ritual center of the shamans and the temples stand out. The structural and formal characteristics of Göbeklitepe indicate that it is a temple before all else.

Key Words: Göbeklitepe, Temple, Anatolia, Religion.

GİRİŞ

Şanlıurfa şehir merkezinin 15 km kuzeydoğusunda yer alan Karaharabe (Örencik) Köyünün 2,5 km doğusunda bulunan Göbeklitepe, Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ait bir kült merkezidir. Yaklaşık 200-300 metre yüksekliğinde kireçtaşı kayalıklardan oluşan bir höyüğün üzerine inşa edilmiş olan Göbeklitepe, Harran Ovası'na hâkim bir konumda bulunmaktadır. Göbeklitepe ilk defa 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırma Karma Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edildi¹. Yüzey araştırmalarında tespit edilen bu arkeolojik alanın gerçek değeri anlaşılmadı. Bu alanın büyük kireçtaşı bloklardan yapılmış mezar kalıntısı olduğu düşünüldü².

1994 yılında Alman arkeolog Klaus Schmidt tarafından buranın Neolitik Döneme ait olduğu keşfedildi³. 1995 yılında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müzesi önderliğinde, Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsü'nün ortak projesi kapsamında kazı çalışmaları başladı⁴.

¹ Gülnur Sümer, *Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 2007, s. 268.

² Turan Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya, 2011, s.11.

³ Nezih Başgelen, " Nevali Çori/ Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt ", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı 46, Temmuz-Ağustos, 2015, s. 35.

⁴ Sümer, a.g.e., 268.

TİDSAD

Klaus Schmidt başkanlığında yapılan kazılar sonucunda bu bölgenin, daha önceden yapılmış olan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan Neolitik yerleşim yerlerinden farklı olduğu görülmüş ve o zamana kadar hiçbir yerde görülmemiş ritüel buluntuları ile karşılaşmıştır⁵. Özellikle üzerinde hayvan figürlerinin ve bazı sembollerin bulunduğu "T" biçimindeki dikili taşlar ve bu dikili taşlardan oluşan daire biçimindeki anıtsal yapılar dikkatleri üzerine çekmiştir. 2003 yılında bu alanda yapılan manyetik ve radar taramalarında en az 20 tane çemberimsi yapının Göbeklitepe'de bulunduğu tespit edilmiş ve 2014 yılına kadar yapılan kazılarda bu dairesel yapılardan 8 tanesi gün yüzüne çıkartılmıştır⁶

Şekil-1: Göbeklitepe'nin Dairesel Yapısı⁷

Göbeklitepe'nin, Neolitik Dönemin erken dönemlerine yani Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme (MÖ. 10.300 – MÖ. 75.00) ait olduğu anlaşılmıştır.⁸ Göbeklitepe'yi değerli ve etkileyici kılan, ait olduğu zaman dilimidir. Neolitik Dönem koşullarının anlaşılması, onun tam olarak anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu dairesel yapının inşa edildiği Neolitik dönemin özelliklerini şöyle ifade edebiliriz.

1-Tarımın keşfi ve bazı hayvan türlerinin evcilleştirilmesi ile birlikte insanoğlunun avcı-toplayıcılıktan besin üretici topluluklara dönüşmesi, bu dönemin temel özelliği olarak kabul edilmektedir.⁹ Gordon Childe'in bu dönemi Neolitik Devrim olarak adlandırmasının temel nedeni, bu dönemde tarımsal üretime geçişle birlikte gelen radikal değişimlerdir.¹⁰

2- Neolitik Dönem, insanoğlunun göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçtiği bir dönemdir. Göçebelik koşullarında tarımsal üretimin gerçekleştirilememesi ve tarımın sürekli bir besin kaynağı sağlayarak insanın besin arayışı ihtiyacını ortadan kaldırması, insanlara yerleşik hayata geçiş imkânı sunmuştur. Her ne kadar uzun yıllar boyunca tarımın mı yoksa yerleşik

⁵ Klaus Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev. Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 107.

⁶ Başgelen, a.g.e., 35.

⁷ Erhan Balıkcı, <https://www.behance.net/gallery/18165393/Goebeklitepe-infografik>, ET: 10.09.2016

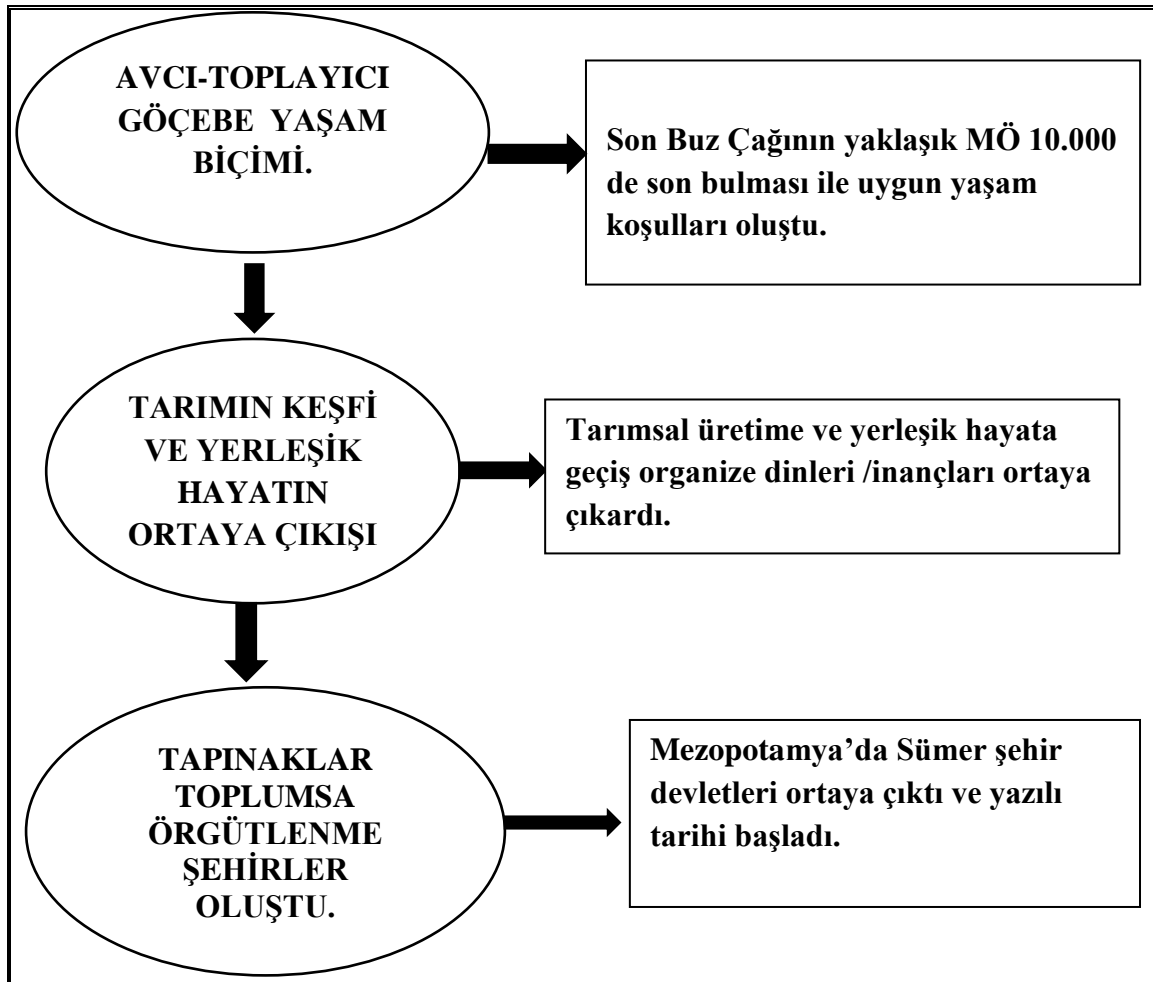
⁸ Charles C. Mann, "The Birth of Religion", *National Geographic Magazine*, Haziran, 2011, s. 57.

⁹ Nazmiye Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 7.

¹⁰ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev.Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2001, s. 54.

hayata geçişin mi önce gerçekleştiği tartışılrsa da tarımsal üretim ile yerleşik hayata geçişin birbiri ile bağlantılı olduğu ve birinin diğerini zorunlu kıldığı bir gerçektir.¹¹

3- Bu dönemde, insan nüfusunda ve ekime uygun alanlarda hızlı bir artış olmuş ve bunun sonucunda birkaç yüz kişilik küçük yerleşim birimleri görülmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, etimolojik olarak kentleşme ile bağlantılı olan medeniyetin ilk adımları olarak kabul edilmektedir.¹² Küçük yerleşim birimlerinin büyüyüp şehirleşmeye gidildiği bu dönemde, toplumsal örgütlenmenin, dinsel inanışların ve tapınakların, sanat, mimari ve zanaatta uzmanlaşmanın ortaya çıktığı düşünülmektedir. Devrim olarak nitelenen bu gelişmelerin büyük bir alanda, birçok el tarafından ve biner yıllık zaman diliminde gerçekleştiği anlaşılmıştır. Bu gelişmelerin sıralaması şekil-2 de gösterilmiştir.¹³

Şekil-2: Toplumsal Dönüşüm Aşamaları¹⁴

¹¹ Arzu Güngör, "Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları", *Ankara Üniversitesi DTDF Dergisi*, Cilt 38, Sayı 1.2, 1998, s. 371.

¹² Gordon Childe, *The Town Planning Review*, Liverpool University Press, Volume 21, No. 1, 1950, s. 3-5.

¹³ Mann, a.g.e., 41.

¹⁴ Mann, a.g.e., 41.

Vaha Kuramı ile insanlığın avcı-toplayıcılıktan yerleşik hayat geçişini açıklamaya çalışan arkeolog Gordon V. Childe, Neolitik Dönem insanın düşünsel seviyesinin düşük olduğunu ve bundan dolayı bu döneme ait bir dinsel düşüncenin varlığından söz etmenin gereksiz olduğunu söylemiştir.¹⁵ Kurumsal inançları temsil eden tapınakların, Kuzey Mezopotamya’da geç dönemde ortaya çıktığı düşünülüyordu. Fakat arkeolojik kazılar sonucunda bulunan insanlığın en eski tapınağı bize tablonun çok farklı olduğunu göstermiştir.¹⁶

Göbeklitepe’den önce şekil-2’de görüldüğü gibi, dinin insanlığın belirli bir uygarlık seviyesine ulaştıktan sonra toplumsal yaşamın bir yan ürünü olarak basit formlarda ortaya çıktığı ve zamanla kurumsallaştığı düşünülüyordu. Göbeklitepe bu yaklaşımın doğru olmadığını açık bir biçimde ifade etmektedir. Bunun yanında bu megalitik yapı, bize insanoğlunun doğasında bulunan inanma ihtiyacının ne kadar öncelikli ve etkili olduğunu göstermektedir.

Tarihin erken dönemlerinde pagan tapınaklarının yapıldığı bilgisi Kur’an’da geçmektedir. Geçmişte yaşamış kavimlerden biri olan Ad kavminin, yüksek yerlere sağlam yapılar yaptıkları ve bunlarla övündükleri Kuran-ı Kerim’de şöyle anlatılmaktadır:

“Her tepede cehalet eseri, (ayet) eserler (putperestçe anıtlar, tapınaklar) mı yükselteceksiniz.”¹⁷

Buradaki ayet sözcüğü işaret, alamet ve belirti anlamlarına gelmekte ve bu ayette kabilelere ait olan tanrılar için tepelerde inşa edilen ihtişamlı tapınaklara ve sunaklara işaret etmektedir.¹⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere eski zamanlarda kabilelerin kendilerine ait tanrılar için yüksek tepelere ihtişamlı tapınaklar yaptıkları ve bunlarla itibar kazandıkları anlaşılmaktadır.

12 bin yıl gibi etkileyici bir geçmişe sahip olan ve son yıllarda yapılan arkeolojik kazıların en çarpıcı keşfi olarak kabul edilen Göbeklitepe hakkında, kutsal metinlerde sözü edilen cennetin kapısı olmasından uzaylıların merkezi olmasına kadar çok farklı iddialar ortaya çıkmıştır.¹⁹ Burada, Göbeklitepe hakkında öne sürülen teoriler içerisinden öne çıkanlar ele alınacaktır.

1. Aden Bahçesi Görüşü

Almanya’nın önde gelen dergilerinden olan *Der Spiegel* dergisinin 23. sayısında (03 Haziran 2006), Göbeklitepe’nin Kitab-ı Mukaddes’te geçen kayıp Aden Bahçesi olabileceği ifade edildi. Bir arkeoloji dergisi olmayan ve popüler bir dergi olan *Der Spiegel*’in bu sayısı ile Göbeklitepe dikkatleri üzerine çekti ve onun Aden Bahçesi olabileceği fikri yayılmaya başladı.

¹⁵ Emine Sonnur Özcan, “Göbekli Tepe”, *Bilim ve Teknik Dergisi*, Sayı 560, Temmuz 2014, Ankara, s. 32.

¹⁶ Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, London, 1998, s. XVIII.

¹⁷ Şuara 26:128.

¹⁸ Muhammad Asad, *The Message of The Quran*, Chicago: Kazi Publication, Al Shu’ara, 128. Ayah, 2000, s. 723.

¹⁹ Mehmet Özdoğan, “Göbekli Tepe’yi anlamak”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı 46, 2015, s. 40.

Yahudilerin ve Hıristiyanların iki bin yılı aşkın bir süre boyunca okudukları ve dinledikleri Âdem ile Havva hikâyesinde geçen Aden Bahçesi,²⁰ Kitab-ı Mukaddes'te şöyle geçmektedir:

“*Ve Rab şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti ve yaptığı adamı oraya koydu. Ve Rab görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her ağacı ve bahçenin ortasında hayat ağacını ve iyilik ve kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi. Ve bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı: ve oradan bölündü ve dört kol oldu. Birinin adı Pişon'dur; kendisinde altın olan bütün Havila diyarını kuşatır ve bu diyarın altını iyidir; orada ak günnük ve akik taşı vardır. Ve ikinci ırmağın adı Gihon'dur; bütün Kuş ilini kuşatan odur. Ve üçüncü ırmağın adı Dicle'dir; Aşur'un önünden akan odur. Ve dördüncü ırmak Fırat'tır. Ve Rab adamı aldı, baksın ve onu korusun diye Aden bahçesine koydu.*”²¹

Kitab-ı Mukaddes'te geçen bu bilgilerden yola çıkarak, tanrı tarafından doğuda yapılmış olan Aden Bahçesi'nden *Pişon* ırmağının çıktığı, bu ırmağın dört kola bölündüğü, Fırat ve Dicle nehirlerinin bu dört koldan ikisi olduğu ve Âdem'e bu bahçenin bakımı ve korunması görevinin verildiği anlaşılmaktadır.

Bu metinde geçen *Pişon* ve *Gihon* ırmaklarının nerede olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte tarihçi Josephus, *Pişon* ve *Gihon* ırmaklarının sırasıyla Hindistan'daki Ganj ve Mısır'daki Nil ırmakları olduğunu ifade etmiştir²². Martin Luther ve onu takip eden kilise bu görüşü kabul etmiştir. Luther Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan olayın gerçekleştiği tarihte yeryüzü coğrafyasının günümüz coğrafyasından çok farklı olduğunu, özellikle Nuh tufanı ile coğrafyanın ciddi değişikliklere uğradığını ve bundan dolayı Aden Bahçesi'nin konumunun belirlenemeyeceğini söylemiştir. Aden Bahçesi'nden çıkan bir ırmağın dört kola ayrıldığı, bu kollardan ikisinin Fırat ve Dicle olduğu ve bu bahçenin doğuda olduğu bilgilerini göz önüne alan bazı araştırmacılar, Aden Bahçesi'nin Basra Körfezi'nde olabileceğini ifade etmiştir (Bkz. Şekil-3). Bu durumda *Gihon*'nun Karun Irmağı olduğu düşünülmüştür.²³

²⁰ Ziony Zevit, *What Really Happened in the Garden of Eden?* Yale University Press, New Haven and London, s. xix.

²¹ Yaratılış 2/8-16.

²² Flavius Josephus, *The Works of Flavius*, (Çev. William Whiston), Published by D.A.Talboys , Oxford, Cilt 1,1839, s. 61.

²³ Zevit, *a.g.e.*, 97-103.

Şekil-3: Aden Bahçesinin Konumu²⁴

Bunun yanında yüzyıllar boyunca Aden Bahçesi'nin nerde olduğu konusunda çok farklı fikirler ortaya çıktı. İlk kilise babalarından, Aden Bahçesi'nin Moğolistan'da, Hindistan'da ve Etiyopya'da olduğunu öne sürenler olduğu gibi bu bahçenin kayıp Atlantis kıtasında olduğunu iddia eden araştırmacılar da olmuştur.²⁵

Kitab-ı Mukaddes'te geçen Aden Bahçesi hakkında çok çeşitli alegorik yorumlar yapılmıştır. *Philo*, Aden Bahçesi'nin ruhu sembolize ettiğini ve ondan çıkan dört ırmağın belirli dört erdemi (hikmet, irade, cesaret, adalet) işaret ettiğini söylemiştir. Hıristiyanlığın önemli kilise babalarından olan *Origen*, Aden'in cennet olduğunu ve ırmakların ilahi hikmeti gösterdiğini ifade etmiştir. Tarihçi Josephus zamanında dünyanın büyük bir okyanusla çevrili olduğuna inanılırdı. Josephus Aden Bahçesi'nden çıkan dört ırmağın bu okyanuslara dökülen akarsular olduğunu düşünmüştür.²⁶

Göbeklitepe	Aden Bahçesi
Megalitik (Taş yapı) yapıdır.	Bahçedir (Ağaçlık yapı).
İnsan yapımıdır.	Tanrı dikmiş ve planlamıştır.

²⁴ David Deis, *What Really Happened in the Garden of Eden?* (Writer: Zion Zevit), Yale University Press, New Haven and London, s. 104.

²⁵ Dora Jane Hamblin, "Has the Garden of Eden been located at last?", *Smithsonian Magazine*, Volume 18, No. 2, May 1987, s. 127-133.

²⁶ John Martin Woolsey, *The Original Garden of Eden Discovered, and the Final Solution of the Mystery of the Woman, the Tree and the Serpent: Being the Lunar Theory of Mythology*, Cochrane Publishing, London and Newyork, 1910, s. 270.

Merkezinde T biçiminde dikili taş var.	Merkezinde hayat ve iyilikle kötülüğü bilme ağaçları vardır.
Tepe üzerine inşa edilmiş. Su kaynağına uzak bir konumdadır.	İçinden ırmak çıkmakta ve görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan ağaçlardan oluşmaktadır.
Avcı-toplayıcı toplulukların (Çok sayıda insan topluluğunun) kült alanı olarak kullanılmıştır.	İlk insan çifti (Âdem ve Havva) içinde bir süre bulunmuş ve buradan çıkarılmışlardır.
Ayin ve kurbanlarla tanrıların memnuniyetinin kazanıldığı kutsal yerdir.	Yasak meyvenin yenilmesi ile tanrının insanoğlunu cezalandırdığı yerdir.

Şekil-4: Göbeklitepe ile Aden Bahçesinin Karşılaştırılması

Konumu hakkında çok farklı görüşlerin öne sürüldüğü ve bir gizem olarak kalmış olan Aden Bahçesi'nin Göbeklitepe ile karşılaştırılması Şekil-4 de verilmiştir. Şekilde bu megalitik tapınak yapısının, Aden Bahçesi ile yapısal ve biçimsel olarak uyuşmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Göbeklitepe'nin 12 bin yıl gibi çok eski bir geçmişe sahip olması ve Kitab-ı Mukaddes'te Aden Bahçesi'nin Fırat ve Dicle'nin yakınında olduğu anlatılması, bazı araştırmacıları Göbeklitepe'yi bildikleri en eski kavramlardan biri olan Aden Bahçesi ile özdeşleştirmeye itmiştir. Bu görüşü destekleyecek somut bir dayanağın olmaması ve araştırmalar sonucunda ilk insan topluluklarının Göbeklitepe'den çok uzun bir süre önce ortaya çıktığının anlaşılması, bu görüşün doğru olmadığını göstermektedir.

Her ne kadar Göbeklitepe'nin Aden Bahçesi olabileceği görüşü başlarda ilgi görmüşse de Göbeklitepe hakkında sağlıklı bilgilerin elde edilmesi ve bunların doğru bir şekilde değerlendirilmesi sonucunda, bu görüşün gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı Klaus Schmidt, Göbeklitepe'nin Aden Bahçesi olabileceği fikrini benimsememiştir.²⁷

2. Gözlem Evi Görüşü

İtalyan arkeoastronom Giulio Magli ve Hindistanlı astronom B.G. Sidharth gibi bazı bilim adamları, Göbeklitepe'nin bir gözlem evi olarak kullanıldığını ifade etmişlerdir²⁸. Bunun yanında yazılı ve görsel basında bu görüşü destekleyen açıklamaların yapılması, buranın bir gözlem evi olabileceği fikrini öne çıkartmıştır.

²⁷ Andrew Curry, "Seeking the Roots of Ritual", *Science Magazine*, Volume 319, 2008, s. 280.

²⁸ Bkz. Giulio Magli, *Archaeoastronomy: Introduction to the Science of Stars and Stones*, Springer International Publishing, London, 2016, s. 67-68 ve B.C. Sidharth, Gobeklitepe Symposium, 6 Ekim 2012, (Erişim Tarihi:15.12.2018), <https://cdeniz.com/en/library/history/gobeklitepe/b-g-sidharth-gobeklitepe-symposium/>.

Tapınakların, yıldız ve gezegenlerle bağlantılı olduğu ve gök cisimlerinin hareketlerini izlemek ve konumlarını belirlemek için kullanıldığı görüşü, neredeyse bütün antik tapınaklar için dile getirilmiştir. Kadim toplumların astronomi ile olan ilişkilerini ve astronominin bu toplumlardaki etkisini arkeolojik kazılarla tespit etmeye çalışan arkeoastronomi bilim dalına göre kadim tapınakların, gök cisimleri (Ay, Güneş, gezegenler, yıldızlar ve takımyıldızları) ile önemli bağlantıları vardır.²⁹ Bundan dolayı Maya, Aztek, İnka, Mısır ve Sümer gibi kadim medeniyetlere ait olan tapınaklar arkeoastronomların ilgi odağı olmuştur. Bu tapınakların gök cisimleri ile olan bağlantısını konu alan çok sayıda araştırma bulunmaktadır.³⁰ Andrew Collins'in "Gobekli Tepe: Genesis of the Gods: The Temple of the Watchers and the Discovery of Eden" ve Giulio Magli'nin "Archaeoastronomy: Introduction to the Science of Stars and Stones" adlı çalışmaları bu araştırmalara örnek olarak gösterilebilir.

Arkeoastronomlara göre antik megalitik yapıların konumları ve pozisyonları gök cisimleri göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Göbeklitepe'yi gözlem evi olarak ifade eden araştırmacılar, T biçimindeki dikili taşların sıralanışı ve yönü gibi özelliklerin gök cisimleri ile bağlantılı olduğunu düşünmektedirler. T biçimindeki dikili taşlar Giulio Magli'ye göre Büyük Köpek (Kelbülekbir) takımyıldızının en parlak yıldız olan Sirius (Akyıldız) yıldızı, Robert Schoch'a göre Boğa veya Oriyon (Avcı burcu) takımyıldızları, Andrew Collins'e göre ise Kuğu takımyıldızının en parlak yıldızı olan Deneb yıldızı gözlemlenecek biçimde konumlandırılmıştır.³¹ Bu görüşler, tapınakların yapıldığı zamanda belirtilen yıldızların gökyüzündeki pozisyonları ve hareketleri ile tapınaklar ve dikili taşların yönü ve pozisyonu hesaplanarak oluşturulmaktadır.

Göbeklitepe tapınaklarından veya bu tapınaklardaki dikili taşlardan bir kısmının yukarıdaki hesaplamalar ile uygunluk içinde olması, bu megalitik yapının bir gözlem evi olduğu sonucuna götürmez. Bu uygunluk, kadim toplumların tapınakları inşa ederken gökyüzündeki cisimlerin pozisyonlarından yararlanmalarının bir sonucu olarak görülebilir. Örneğin, Mezopotamya uygarlıklarında, tanrının evi olarak bilinen tapınakların biçimsel özellikleri kutsal olarak bilinir ve tapınak planının gökyüzünde mevcut olduğuna inanılırdı. Sitelerin planları gökyüzündeki takımyıldızlarından esinlenerek belirlenirdi. Yengeç takımyıldızı Sippar (günümüz Irak'ın Tell Abu Habbah şehri içinde) kentinin, Büyük Ayı Ninova (günümüzün Musul kentinin yanı) şehrinin ve Çoban takımyıldızı Asur'un ilk örneğidir.³² Mısır piramitlerinde aynı düşünceyi görmek mümkündür. Mısır'ın en önemli piramitlerinden olan *Keops*, *Kefren* ve *Mikerinos* piramitlerinin Avcı (Orion) takımyıldızındaki *Alnitak*, *Alnilam* ve *Mintaka* yıldızlarının yeryüzündeki izdüşümü olacak şekilde inşa edildiği düşünülmektedir.³³

²⁹ Özgür Barış Etlı, "Dünyanın İlk Gözlemevi: Göbeklitepe Tapınağı", *Popüler Bilim Dergisi*, Sayı: 229, 2014a, s. 26-35.

³⁰ Özgür Barış Etlı, *Dünya'nın ve Ön Türklerin İlk Tapınağı Göbekli Tepe*, (Basılmamış Kitap), 2014b, s. 92-93.

³¹ Alessandro De Lorenzis and Vincenzo Orofino, "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe Turkey", *Archaeological Discovery*, Scientific Research Publishing, 2015, s. 40-42.

³² Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, (Çev. Ali Berktaş), Cilt 1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 83.

³³ Etlı (2014b), *a.g.e.*, 92-93.

Dikili taşlardan oluşan bu dairesel yapıların inşa edilmesinde bazı gök cisimlerinin konum ve hareketinin etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Göbeklitepe'nin tüm elemanlarını içine alacak şekilde buranın sadece gözlemevi olduğunu kanıtlayan bir teori bulunmamaktadır. Göbeklitepe'nin belirli özellikleri ile göksel cisimlerin konumları ve hareketleri arasında bağlantı kurmaya çalışıp, diğer özelliklerini göz arda ederek bu yapıları sadece bir gözlem evi olarak ifade etmenin doğru bir yaklaşım olmadığı açıktır. Göbeklitepe'nin karmaşık yapısı, onun bir gözlem evinin ötesinde farklı bir amaç için inşa edildiğini göstermektedir.

3. Babil Asma Bahçelerinin Kalıntısı Görüşü

Göbeklitepe'de bulunan ilk tapınaklar radyokarbon ölçümleri için uygun değildi. Bundan dolayı ilk zamanlarda Göbeklitepe'nin ait olduğu zaman dilimi hakkında farklı görüşler ortaya çıktı. Radyokarbon testler, organik maddeler üzerinden yapılabildiği için ilk radyokarbon ölçümleri, 2010 yılında D tapınağındaki karbon tortuları ve hayvan dişleri üzerinde bulunan besin kalıntıları sayesinde yapılabildi. 2011 yılında ise bitki kalıntıları üzerinde yapılan testlerde, tapınakların genel olarak Neolitik Döneme ait olduğu ispatlandı.³⁴ Böylece kazıya başlama tarihinden çok uzun bir süre sonra Göbeklitepe'nin ne zaman yapıldığı kesinleşti.

Göbeklitepe'nin bulunuşunun ardından ait olduğu zaman diliminin tam olarak kesinleşmemiş olması ve avcı-toplayıcı insan topluluklarının böyle etkileyici bir megalitik yapıyı inşa etmekten çok uzak görülmesi, Göbeklitepe ile ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlardan biri de bu megalitik yapının, Dünya'nın yedi harikasından biri olan ve MÖ 600 yıllarına ait olan Babil Asma bahçelerinin kalıntısı olduğu görüşüdür. Bu görüşü savunan araştırmacılar Göbeklitepe için yapılan tarihlendirmenin yanlış olduğunu iddia etmektedirler. Bu araştırmacılar, bir söylentiye göre Babil Kralı II. Nebukadnezar tarafından eşi Kraliçe Amytis için yaptırdığı Babil asma bahçelerinin antik metinlerde geçen özellikleri ile Göbeklitepe arasında benzerlikler kurarak Göbeklitepe'nin, Babil asma bahçelerinin kalıntısı olduğunu ispatlamaya çalışmaktadırlar.³⁵

Yapılan farklı tarihlendirme testleri sonucunda Göbeklitepe'nin ait olduğu zaman dilimi netleşti. Bununla birlikte dikili taşlardan oluşan bu dairesel yapıların, Babil asma bahçesi kalıntısı olduğu görüşünün gerçeği yansıtmadığı anlaşıldı. Aralarında yaklaşık olarak on bin yılın olduğu iki tarihi yapıyı özdeşleştirmenin hatalı oluşunun anlaşılması, zaten çok fazla ilgi görmeyen bu hipotezin tamamen terkedilmesine yol açmıştır.

4. Şaman Ritüel Merkezi Görüşü

Bir din olup olmadığı tartışmalı olan ve paleolitik çağdan (MÖ. 2.000.000- 10.000) günümüze kadar uzayan bir geçmişe sahip olan Şamanizm, arkaik bir dini-sihri-mistik olay olarak tanımlanabilir. Merkezinde şamanın yer aldığı, kendine özgü inanç ve ayinleri ile farklı biçimlere sahip olan ve vecde dayalı bir yöntem olan Şamanizm³⁶ tipik olarak Orta Asya'ya ve

³⁴ Özcan, *a.g.e.*, 34.

³⁵ Constantinos Ragazas, The "Hanging Gardens" of Göbekli Tepe, January 2013, (ET:16.02.2016), s.1-13. https://www.researchgate.net/publication/271076011_The_Hanging_Gardens_of_Gobekli_Tepe.

³⁶ Harun Güngör, "Şamanizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 38, 2010, s. 325.

Sibirya'ya has dinsel bir olgudur.³⁷ Şamanizm'i bir din olarak tanımlamak yerine, bazı fizikötesi varlıkları (Ruh, Cin, Peri gibi) yönetip yönlendirmeye, gelecekte haber vermeye ve sihre dayanan bir uygulama olarak ifade etmek daha doğru olacaktır.³⁸ Şamanizm'in merkezinde olan şaman ateşe egemen olmak, sihirli uçuş yapmak, tedavi etmek, yer altına inmek, göğe çıkmak gibi özelliklere sahip özel bir esrime (vecd) uzmanıdır.

Şamanizm'in unsurlarına ve Şamanlığa benzer olgulara arkaik dinlerde ve birçok dinde rastlamak mümkündür. Bu unsurlar, bu dinlerin Şamanizm olduğunu göstermemektedir. Hatta Orta ve Kuzey Asya'nın dinsel yaşamına Şamanizm egemen olmasına rağmen, Şamanizm bu bölgelerin dini değildir. Türk –Tatar haklarında görülen bazı Şamanizm unsurlarından yola çıkarak bu halkların dinlerinin Şamanizm olduğu görüşünün gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır.³⁹

Göbeklitepe'nin Şaman ayinlerin gerçekleştirildiği bir tapınak olabileceği görüşü Klaus Schmidt tarafından dile getirilmiştir. Schmidt, Göbeklitepe'de Şaman unsurlarını andıran özelliklerden hareketle böyle bir görüşü dile getirmesine rağmen bu görüşe temkinli yaklaşmıştır. Schmidt'e göre Göbeklitepe'de dinsel ayinlerin gerçekleştirildiği kesin olmakla birlikte bu ayinlerin Şaman ayini olma olasılığı bulunmaktadır.⁴⁰

Göbeklitepe'nin yapısal ve biçimsel özelliklerine baktığımız zaman bir Şaman tapınağı için çok karmaşık yapıda olduğunu görebiliriz. Klaus Schmidt zaten Göbeklitepe'de basit Şaman uygulamaların çok ötesinde kurumsal kimliğe bürünmüş bir dinsel organizasyonun varlığından söz etmiştir.⁴¹ Bununla birlikte Göbeklitepe tapınakları biçiminde bu bölgede şaman tapınaklarının görülmemesi, buranın şaman tapınağı olmadığı görüşünü güçlendirmektedir. Bu hipotez aynı zamanda Göbeklitepe'nin tüm yapısal ve biçimsel özelliklerini açıklamaktan uzaktır. Bu görüş genel olarak Göbeklitepe tapınaklarında görülen hayvan motiflerinin Şaman unsurları ile olan benzerliğine dayanmaktadır. Bu megalitik yapının bir şaman tapınağı olduğu görüşü, ispatlanamamakla birlikte bir olasılık olarak bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir.

5. Tapınak Görüşü

Köken olarak Yunanca "*temno*" ve Latince "*templum*" sözcüklerine dayanan, tanrının varlığının duyumsandığı ve insanların tanrı ile buluştukları yerler olan, birçok kültürde tanrının evi olarak tanımlanan ve aynı din mensuplarının topluca ibadet ettiği mekânlar olan tapınaklar,⁴² insanlık tarihinin en sık karşılaşılan yapılarından biridir. Göbeklitepe'yi tanımlamak için kullanılabilecek en uygun kelime tapınak sözcüğüdür. Şu ana kadar elde edilen bulgular bize, bu megalitik yapının bir ritüel merkezi yani tapınak olduğunu göstermektedir. Klaus Schmidt,

³⁷ Mircea Eliade, *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitapevi, Ankara, 1999, s. 22.

³⁸ Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Elâzığ, 2007, s. 12.

³⁹ Eliade(1999), *a.g.e.*, 23-26.

⁴⁰ Schmidt, *a.g.e.*, 240-275.

⁴¹ Graham Hancock, *Magicians of the Gods*, St. Martin's Press, New York, 2015, s. 9.

⁴² Muhammed Güngör, *Süleyman Mabedi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2005, s. 3-4.

tapınak kavramının Göbeklitepe için en uygun kavram olduğunu dile getirmekte⁴³ ve onunla ilgili farklı görüşlere temkinli yaklaşmaktadır. Schmidt bu farklı görüşleri kanıtlanmamış birer olasılık olarak görmektedir. Nerdeyse bütün araştırmacılar Göbeklitepe'nin bir ritüel merkezi olarak tapınak olduğunu kabul etmekle beraber bunlardan bazıları buranın tapınak olmasının yanında farklı işlevler (Gözlem evi, Şaman ayin merkezi gibi) için de kullanıldığını savunmuşlardır.

2003 yılında Göbeklitepe'nin bulunduğu alanda yapılan Jeomanyetik çalışmalar buranın bir kült merkezi olduğunu kesinleştirmiştir⁴⁴. Tapınak kavramı Göbeklitepe'nin tüm yapısal ve biçimsel unsurları ile uyumaktadır. Dikili taşlardan oluşan bu dairesel yapıları, avcı-toplayıcı toplulukların ibadet ettikleri, tanrılara kurbanlar sundukları, yılın belirli dönemlerinde dinsel festival ve şöenler gerçekleştirdikleri, inandıkları tanrı ve tanrıçaların yaşadığı kutsal alanlar olarak gördükleri ve kutsalı tecrübe ettikleri birer tapınak olarak tanımlamak, Göbeklitepe için en uygun tanımlama olacağı açıktır.

SONUÇ

1995 yılında Şanlıurfa şehrinin yakınlarında başlatılan arkeolojik kazılar, insanlık tarihine bakış açımızı değiştirmiş ve geçmiş hakkında sahip olduğumuz bilgilerin doğruluğunu test etme imkânı sunmuştur. Göbeklitepe arkaik insanın inanç ve düşünce dünyası hakkındaki bilgilerimizin gerçeği yansıtmadığını bize göstermiştir. Yaşamını avcı-toplayıcı olarak sağlamaya çalışan, din ve soyut düşünceden yoksun olduğu düşünülen, çanak-çömlek yapmasını bile bilmeyen, tarımı ve yerleşik hayatı keşfetmemiş olan insanların yoğun ve zengin bir sembolik anlatıma sahip olan tapınaklar yapması bilim adamlarını derinden etkilemiştir.

Göbeklitepe bize dinin doğuşu ve gelişimi konusunda çok önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle evrimci ve pozitivist bakış açılarıyla oluşturulmuş olan ve dinin büyü, ruh, korku, atalara tapma gibi basit ve asılsız yapılardan doğup zamanla karmaşık ve organize dinsel inançlar biçimine dönüştüğünü öne süren teorilerin gerçeği yansıtmadığını göstermiştir. Araştırmacılar avcı toplayıcı toplulukların yerleşik hayata ve tarımsal üretime geçtikten sonra toplumsal yaşamla birlikte bazı sorunlarla karşılaştıklarını ve bu sorunlara çözüm arayışının dinlerin doğuşunu hazırladığını düşünüyorlardı. Diğer bir ifade ile organize dinler, karmaşık toplumsal yaşamın bir ürünü ve sonucu olarak görülüyordu. Fakat Göbeklitepe dinsel inanışların düşünüleninden çok daha eski dönemlerde, organize ve basit olmayan formlarda bulunduğunu göstermiştir.

Göbeklitepe yapıları ilk ortaya çıktığında onun, Aden bahçesi, gözlem evi, Babil asma bahçelerinin kalıntısı, şaman tapınağı olduğu iddiaları ortaya çıkmıştır. Yapılan çalışmalar ve makaleler genellikle bir tez üzerinde yoğunlaşarak onu ispatlama üzerine yapılmıştır. Bu çalışmamız Göbeklitepe hakkında öne çıkan tezleri mukayeseli bir biçimde ele alması açısından özgün bir çalışma olup, ona bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşma imkânı sunmaktadır. Bu mukayeseli ve bütüncül yaklaşım bize Göbeklitepe'nin bir ritüel merkezi olarak tapınak

⁴³ Schmidt, *a.g.e.*, 283.

⁴⁴Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Raporu", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Hazırlayan: Haydar Dönmez ve Ömer Ötügen), Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 3. Cilt, Ankara, 2012, s. 319.

olduğunu göstermiştir. Onun yapısal ve biçimsel özellikleri göstermiştir ki; bu megalitik yapı her şeyden önce bir tapınaktır.

Uzun yıllar kazı başkanlığını yapmış ünlü arkeolog Klaus Schmidt, Göbeklitepe'nin ortaya çıkmasıyla birlikte "*Önce tapınak kuruldu sonra şehir.*" sözleriyle insanoğlunun genlerinde bulunan inanma ihtiyacının ne kadar öncelikli olduğunu ifade etmiştir. Göbeklitepe insanoğlunun konut, tarım ve çanak çömlek gibi temel ihtiyaçlardan önce görkemli ve karmaşık tapınaklar yaptığını ve bunun arkaik insan topluluklarının güçlü inanç duygusundan kaynaklandığını göstermiştir. İnsanın genlerinde bulunan inanma ihtiyacı insana her şeyden önce mabet yapmayı ilham etmiştir.

Göbeklitepe'nin tarih boyunca birçok kültür ve medeniyete beşiklik yapmış olan Anadolu'da bulunmuş olması, bu toprakların uygarlık ve dinler tarihi açısından önemini ve etkisini göstermektedir. İnsanoğlu, ilk tapınağını Anadolu'da inşa etmiş ve bu topraklarda kurumsallaşmış ritüeller gerçekleştirmiştir. Son zamanlarda araştırmacılar dinlerin anavatanı olarak gösterilen Ortadoğu ve Yakındoğu üzerinde yoğunlaşmış ve uygarlığın ilk adımlarını buralarda aramışlardır. Göbeklitepe ile birlikte Anadolu'nun, dinlerin ve uygarlığın temellerinin atılmasında dikkate değer bir katkısının olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

- Asad, M., 2000, The Message of The Quran, Chicago: Kazi Publication.
- Balıkçı, E., <https://www.behance.net/gallery/18165393/Goebeklitepe-infografik>,
ET: 18.12.2018.
- Başgelen, N., 2015, " Nevali Çori/ Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına:
Klaus Schmidt ", Aktüel Arkeoloji Dergisi, Sayı 46, s. 35.
- Childe, G., 1950, The Town Planning Review, Liverpool University Press, Vol. 21, No. 1.
- Childe, G., 2001, Kendini Yaratan İnsan, (Çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Curry, A., 2008, Seeking the Roots of Ritual, Newfocus Magazine, Volume 319.
- De Lorenzis, A. Ve Orofino, V., 2015, New Possible Astronomic Alignments at the
Megalithic Site of Göbekli Tepe Turkey, Archaeological Discovery, Scientific Research
Publishing, s. 40-42.
- Eliade, M., 1999, Şamanizm, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitapevi, Ankara.
- Eliade, M., 2003, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis
Mysteria'larına, Cilt 1, (Çev. Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Etili, Ö.B., 2014a, "Dünyanın İlk Gözlemevi: Göbeklitepe Tapınağı", Popüler Bilim
Dergisi, Sayı: 229, s. 26-35.
- Etili, Ö. B., 2014b, Dünya'nın ve Ön Türklerin İlk Tapınağı Göbekli Tepe,
(Basılmamış kitap).

- Güngör, A., 1998, "Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Cilt 38, Sayı 1.2, s. 368-370.
- Güngör, H., 2010, "Şamanizm", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 38.
- Güngör, M., 2005, Süleyman Mabedi, Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Hamblin, D.J., 1987, "Has the Garden of Eden been located at last?", Smithsonian Magazine, Volume 18, No. 2, May 1987, s. 127-133.
- Hancock, G., 2015, Magicians of the Gods, St. Martin's Press, New York.
- Josephus, F., 1839, The Works of Flavius, (Çev. William Whiston), Published by D.A.Talboys, Oxford, Cilt 1.
- Kur'an, 2004, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Maglı, G., 2016, Archaeoastronomy: Introduction to the Science of Stars and Stones, Springer International Publishing, London.
- Mutluay, N., 2010, Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Nemet-Nejat, K. R., 1998, Daily Life in Ancient Mesopotamia, Greenwood Press, London.
- Özcan, E.S., 2014, "Göbekli Tepe", Bilim ve Teknik Dergisi, Sayı: 560.
- Özdoğan, M., 2015, "Göbekli Tepe'yi anlamak", Aktüel Arkeoloji Dergisi, Sayı 46.
- Ragazas, C., 2013, The "Hanging Gardens" of Göbekli Tepe, (ET: 16.02.2016), https://www.researchgate.net/publication/271076011_The_Hanging_Gardens_of_Gobekli_Tepe.
- Schmidt, K., 2007, Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar, (Çev. Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Schmidt, K., 2012, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Raporu", 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, (Hazırlayan: Haydar Dönmez ve Ömer Ötügen), Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 3. Cilt, Ankara, s. 319-339.
- Sidharth, B.C., 2012, Gobeklitepe Symposium, 6 Ekim 2012, (E.T: 15.12.2018), <https://cdeniz.com/en/library/history/gobeklitepe/b-g-sidharth-gobeklitepe-symposium/>.
- Sümer, G., 2007, Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Tevrat, 1993, İstanbul, Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Tunç, Z., 2007, Şamanizm Üzerine Bir Araştırma, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elâzığ.

Woolsey, J.M., 1910, The Original Garden of Eden Discovered, and the Final Solution of the Mystery of the Woman, the Tree and the Serpent: Being the Lunar Theory of Mythology, Cochrane Publishing, London and New York.

Yalçın, T., 2011, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’ de Yukarı Mezopotamya’da Küçük Taş Eserler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.

Zevit, Z., 2013, What Really Happened in the Garden of Eden? Yale University Press, New Haven and London